

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA LINGVOPOETIKTADQIQ TAMOYILLARI

Akramova Surayo Renatovna.,
BDPI Boshlang'ich ta'lim kafedrasida katta o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya: Maqola zamonaviy o'zbek tilshunosligida lingvopoetik tahlilning o'ziga xos tamoyillari haqida bo'lib, umuman, tilshunoslik olamida lingvopoetik tahlil masalasiga turli yo'sindagi yondashuvlar hamda amalga oshirilgan tadqiqotlar haqida.

Kalit so'zlar: lingvopoetik tahlil, lingvopoetikaning o'rganish obyekti, tamoyillari. Lingvopoetik tadqiqot tarixi va tahlil. Badiiy matnning lingvistik tahlili.

Abstract: The article deals with the specific principles of lingua-poetic analysis in modern Uzbek linguistics, and in general talks about various approaches to the issue of lingua-poetic analysis in world linguistics, as well as the research carried out.

Key words: linguopetic analysis, object research, principles of linguopetics. History and analysis of linguistic and poetic research. Linguistic analysis of literary text.

Аннотация: В статье речь идет о конкретных принципах лингвопоэтического анализа в современном узбекском языкознании, и в целом рассказывается о различных подходах к вопросу лингвопоэтического анализа в мире лингвистики, а также о проведенных исследованиях.

Ключевые слова: лингвопоэтический анализ, объект исследования, принципы лингвопоэтики. История и анализ лингвопоэтических исследований. Лингвистический анализ художественного текста.

KIRISH. Badiiy asar, she'riyat tili ko'p qirrali jarayon. Shoirning yuzaga chiqarmoqchi bo'lgan g'oyasi, uning matn imkoniyatlari, matnda qo'llangan badiiy-tasviriy vositalar yoki boshqa poetic usullar orqali kitobxonga yetib boradi.

Jahon adabiyotida ham she'riyat eng ko'hna janrlardan biri hisoblanadi. Har bir milliy adabiyot bevosita she'riy asarlar vositasida ibtido oladi. She'riyatda badiiy til, g'oya va estetikifoda tili ham qadim zamonlardan buyon tadqiqotlar markazida turgan. She'riyat tilini o'rganish borasida tadqiqotlarning qanchalik qadimiy va keng bo'lishiga qaramasdan baribir bu mavzu o'z dolzarbligini yo'qotmaydi.

Asosiy qism. Ijodkorning badiiy tafakkuri, so'z topilmalari uning milliy va shaxsiy mentalitetiga muvofiq ravishda lisoniy imkoniyatlari, xalq tilidan qanchalar bahramand ekani va o'zi egallab turgan til xususiyatlarini badiiy matnda qanchalik mahorta bilan qo'llashiga bog'liq.

Badiiy asar tiliga kategorial yondashuvning shakllanishi, badiiy so'zni ijodning shakl va mazmun xossalari birligida o'rganishga harakat badiiy asarni estetik va falsafiy nuqtayi nazardan tushunish uchun asos bo'ladi. Jumladan, G.E.Lessing, F.Shiller, Gumboldt, A.A.Potebnya, V.V.Vinogradov, V.M.Jirmunskiy, V.Ya.Zadornova, O.S.Axmanova, G.O.Vinokur, L.V.Shcherbalar ayni shu masalada muhim tadqiqotlarni amalga oshirishgan. A.Xolodovichning «Adabiy til uslubshunosligi», «Poetikada lisoniy usul» asarlarida, nemis olimi E.Koseriuning poetik tilning yangi izohi kabi tushunchalarida, fransuz tilshunoslari D.Delas va J.Fiyollarning lingvistika va poetika bo'yicha yangi qo'llanmalarida ham lingvopoetikaning filologiya ilmida alohida fan sifatida o'rganilishi yuzasidan qarashlar bayon qilingan. Tilshunoslikning lingvopoetika sohasi davrning dolzarb ilmiy-nazariy masalalari, muammolari, tadqiqiy vazifalari bilan xarakterlanadi. O'z navbatida adabiy ijod, yetuk badiiyat namunalarini lingvopoetik xususiyatlar nuqtayi nazaridan kuzatib, o'rganib borish, bu yo'nalishdagi tahlil, talqin, baholashni izchil tarzda yo'lga qo'yish bugungi zamonaviy o'zbek tilshunosligining muhim vazifalaridan biridir.

Adabiyotning nasri ham, she'riyati ham qator yangi, teran ijodlar, badiiy asarlar bilan boyimoqda. Binobarin, ularning eng manzur va e'tiborga sazovorlari asosida lingvopoetik tadqiqotchilikni faol yuritish maqsadga muvofiqdir. Tabiiyki, ana shu zaruriyat bilan bog'liq dunyoqarash tilshunoslik ilmini o'qitish jarayoniga ham taalluqlidir. Bu sohani o'rganishdagi ko'plab qonun-qoidalar, til materiali doirasidagi o'zgarishlar juda sekinlik bilan amalgam oshgan bo'lsa-da, tilning sotsialingvistik jihatlari, uni amalda qo'llash jarayonining yangicha, zamonaviy talablarga muvofiqlashtirilishi hayot talabidir. Bu, dastavval, til materialidan nutq jarayonida samarali foydalanish, nutq madaniyatini yanada takomillashtirish borasida me'yoriy muammolarni ma'lum darajada hal qilish va bunga oid

bilimlardan talabalarni, jamoatchilikni xabardor qilish bilan bog'liq. Tilning turli qirralarini uzviy tarzda birlashtirib, uni yaxlit bir butunlik, bir sistema sifatida o'rganuvchi tilshunoslik asrimizning 20-yillarida shakllandi va sistem-struktur tilshunoslik nomi bilan mashhur bo'ldi. Shuni aytib o'tish kerakki, Ferdinand de Sossyur asos solgan XX asr sistem tilshunosligi bag'rida o'nlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga keldi, ularda ulkan zamonaviy yutuqlar qo'lga kiritildi. Til ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida doimo ixchamlik va soddalikka intiladi. Har qanday kiobxon uchun qanday talaffuz qilish to'g'riligidan ko'ra, ko'proq qanday talaffuz qilish qulayligi muhimroq. Tildagi fonetik va leksik so'zlarni qo'llash bir qancha osonlikni va ravonlikni ta'minlaydi. Badiiy tilning bosh unsuri so'z ekan, ana shu asarning chinakam san'at darajasiga ko'tara olishida uning tili, muallifning til vositalarini qay darajada qo'llay olishi asosiy omildir. Adabiyotda iz qoldirgan ijodkorlar she'riyatining tilini o'rganish, birinchidan, adib mahoratini o'rganish, shu bilan birga, tilimiz rivojiga uning asarlari tili ta'sirini, tadqiqotning esa tilshunosligimiz taraqqiyotiga qay darajada ta'sir ko'rsatayotganligini belgilash ehtiyojidan kelib chiqishi e'tiborlidir. Zero, badiiy asarni lingvopoetik tahlil qilishning bir qator tamoyillari mavjud. Badiiy matn lingvopoetikasi muammosini o'zbek tili materiallari asosida mufassal tadqiq etgan tilshunos M.Yo'ldoshev lingvopoetik tahlilning quyidagi asosiy tamoyillarini ko'rsatadi:

- shakl va mazmun birligi asosida yondashuv;
- makon va zamon birligidan kelib chiqish;
- umumxalq tili va adabiy til munosbati asosida baholash;
- badiiy matnga badiiy-estetik yaxlitlik sifatida yondashuv;
- badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash;
- badiiy matndagi eksplitsitlik va implitsitlik nisbatini aniqlash;
- badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash.

Lingvopoetik tahlilda badiiy matnda poetik aktuallashgan til vositalarini aniqlash muhim tamoyillardan ekanligi alohida ta'kidlanadi, chunki —bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi va ifodalanishi mexanizmlarini aniqlash mumkin. Chindan ham, badiiy matnning estetik qimmatini bevosita belgilash va baholashda ayni shu tamoyil qulay va boshqa tamoyillar asosida ish ko'rishda ham zamin vazifasini bajarishi mumkin. Buning ustiga, mazkur tamoyil asosida lisoniy badiiyatni tasavvur qila olish uni tahlil etuvchiga og'irlik tug'dirmaydi, chunki tahlilga tortiladigan obyekt matndagi konkret til birliklaridir. Albatta, badiiy mazmunning ifodalanishida tilning fonetik-fonologik, morfemik, leksik-semantik, morfologik, sintaktik va hatto supersintaktik kabi barcha sath birliklari ishtirok etadi. Ammo ta'kidlash joizki, bu birliklarning, hech bir istisnosiz, hammasi ham ijodkorning badiiy niyatiga bevosita va bir xilda xizmat qilmaydi. Ijodkor tomonidan uning mahorati darajasiga ko'ra yaratilgan muayyan qulay badiiy kontekst qurshovida mazkur birliklarning ayrimlari alohida badiiy-estetik ta'kid yuklayladi. Lingvopoetik tahlilning tagzaminida ayni shu tamoyil, ya'ni poetik aktuallashgan — poetik mazmun bilan uyg'unlashgan til birliklarini aniqlash va ularni tegishli tarzda baholash maqsadga muvofiqdir. Bunday tahlil ijodkorning tilimizdagi eng sara, o'ziga xos imkoniyatlaridan foydalanishdagi mahoratini ko'rsatish barobarida badiiy niyat xizmatidagi birliklarning butun mohiyatini ochishga, xolis baholashga ko'maklashadi. Ayniqsa, bunday tahlilni amalga oshirish so'z san'atkorlarining sermazmun va go'zal satrlari asosida olib borilsa, badiiy til mahoratidagi ibratli jihatlar baralla namoyon bo'ladi. Yirik adabiyotshunos olim B.Sarimsoqov yozganiday: “Badiiylik — san'atning, jumladan, so'z san'atining asosiy, doimiy xususiyati. Juda qadim zamonlardan buyon hozirga qadar ko'plab olimlar badiiylikni xilma-xil talqinlar, ta'rif-u tavsiflar etib kelishadi. Ammo biron-bir olim badiiylik haqidagi mening talqinim to'g'ri, deb da'vo qila olmaydi. Chunki san'atning qoni va joni bo'lmish bu hodisaning sir-sinoatlari beadad bo'lib, ular bir davr adabiyotida, uning turli yo'nalish va oqimlarida, har bir milliy adabiyot va uning ayri-ayri olingan namoyandasida o'ziga xos tarzda, o'ziga xos miqyas va darajada namoyon bo'ladi. Badiiylikning barcha zamonlar va ijodkorlar uchun mos keladigan andozalari ta'rif-u talqinlari yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Qolaversa, badiiylikni har bir shaxs o'z dunyoqarashi, g'oyaviy-estetik tamoyillari, missiy olami va bilim doirasida idrok etadi va tushunadi. Badiiy asarning lingvopoetik tahlili tilning nazariy tomonlari, ijtimoiy funksiyalari va inson ma'naviyatining in'ikosi ekanini bir butun holda tasavvur etishimizga imkon yaratadi. Chunki lingvopoetika o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra filologiya sohasi tarmoqlarini o'zida mujassamlashtirishga, uning bir butunligini ta'minlashga qaratilgandir. Lingvopoetik tahlil jarayoni faqat yozuvchining tili va uslubi haqida ma'lumot berish bilan chegaralanmaydi, balki asar yaratilgan davr tilining o'ziga xosligi, yozuvchining so'z boyligi, til vositalarining ifodalanish usullari, badiiy tasvir vositalarining til faktlari vositasida aks ettirilishi, umuman, tilni uning barcha sathlari yuzasidan tahlil qilishdan iborat bo'ladi. Badiiylikni ta'minlovchi til unsurlari, ularning yozuvchi maqsadini ifodalashdagi o'rni turli darajada va turli nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Shuni

ta'kidlash lozimki, ko'pginatadqiqotlarda tavsifiy usul asosiy o'rin egallagan bo'lib, tahlilning ayrim jihatlarigagina ko'proq e'tibor berilgan. Badiiy til aksari hollarda adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan baholanib, unda asosiy e'tibor tasvir vositalarining qo'llanishi natijasida vujudga kelgan poetik tasvir tahliliga qaratilgan. Shu o'rinda «lingvistika» va «poetika» atamalari, ularning tutashgan nuqtalari haqida shuni ta'kidlash lozimki, Arastu o'zining mashhur «Poetika» asarida poetik san'at — she'riy navlar (janrlar) xususida to'xtalib, «Til va fikr» bobida nutq va fikrga tegishli hodisalarning ritorikaga aloqadorligi haqida fikrlar ifodalangan, uning nutq tuzish bilimlari bilan bog'liqligi e'tirof etiladi.

Bugungi kun zamonaviy tilshunosligining asosiy masalalaridan biri o'zbek lingvopoetikasining nazariy asoslarini ishlab chiqish, aniqrog'i, bir tizimga solish, uning tadqiq usullari va vositalarini, tadrijiy takomilini yaxlit holda o'rganish: barcha tushunchalarni guruhlashtirish va shu yo'l bilan badiiylikni ta'minlovchi unsurlarni ham til jihatdan tadqiq etishdan iborat bo'lib qolmoqda.

O'zbek tilshunosligida lingvopoetikaning oyoqqa turishida va rivojlanishida X.Doniyorov, S.Mirzayev, Q.Samadov, I.Qo'chqortoyev, X.Abdurahmonov, N.Mahmudov, B.Umurqulov, I.Mirzayev, M.Yo'ldoshev kabi olimlarning xizmatlari ham benihoya. Ular badiiy asar tilining stilistik, badiiy -estetik jihatlarini yozuvchining so'z tanlashi, uning o'ziga xos tili, umumxalq tiliga bo'lgan munosabati, yangi so'z va iboralar yaratishi kabi omillar nuqtayi nazaridan tahlil etishga e'tibor qaratadilar.

XULOSA. Xulosa sifatida aytish mumkinki, lingvopoetik tadqiqotlar tilimizning boyligini ko'rsatish, filologiyaning yaxlitligini ta'minlash bilan bir qatorda, adiblarning topilma leksemalari orqali lug'at qatlaridagina saqlangan, hadeganda ko'zga ko'rinavermaydigan, tilga tushmaydigan so'zlarimizni yodga solayotgani bilan ahamiyatlidir. Til ijtimoiy hodisa ekan, leksik qatlam ham doimiy harakatda, sayqallanishda davom etaverishi tabiiy hol. Bu esa hozirgi o'zbek adabiy tilidan so'zlarning eskirib iste'moldan chiqishi natijasida qo'llanishi faol bo'lgan birliklarning nofaol qatlamga tushib qolishi yoki aksincha neologizmlarning kirib kelishi, yangi so'zlar yasalishi, boshqa tillardan so'z o'zlashtirilishi, qo'shma so'zlarni hosil qilish, so'zlarning ma'no torayishi, ma'no kengayishi kabi holatlarni yuzaga chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. – Xalq so'zi, 2017. – 4- avgust.
2. Ahmedov A. Badiiy asar tilini o'rganish haqida. O'zbek tili va adabiyoti masalalari. 1960. 3-son.
3. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lisoniy tahlili. – Toshkent. 2008. –B. 52.
4. Umurqulov B. Poetik nutq leksikasi. T.: “Fan” nashriyoti. 1990.
5. Sultonov Izzat. Badiiy asarning tili // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1939. 5-son.
6. Akramova S.R. Jamol Kamolning “Ustoz Umar Hayyom ziyorati” she'ridagi o'zbekcha-tojikcha so'zlarning leksik-semantik tabiati. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilimini baholashda xalqaro tajribalardan foydalanish: muammo va yechimlar. Vazirlik miqyosidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. 2020- yil 14 -mart. – B. 150-152.